

SOVET ITTIFOQI INQIROZI DAVRIDA O'ZBEKISTONDA
MILLIY UYG'ONISH HARAKATLARINING TARIXIY TAHLILI (1985-
1991)

Nigoraxon Turdiboyeva

Millat Umidi University

ANNOTATSIYA

Mazkur maqolada O'zbekiston tarixida 1985–1991 yillar davomida shakllangan milliy uyg'onish harakatlari chuqur tahlil qilinadi. Sovet Ittifoqida perestroyka va glasnost siyosatlarining e'lon qilinishi natijasida mafkuraviy cheklovlar yumshab, ijtimoiy ong jonlandi, tarixiy xotira tiklana boshladi. Ziyolilar, yozuvchilar, tarixchilar, din arboblari, yoshlar harakati, Orolbo'yi ekologik inqirozi atrofida shakllangan jamoatchilik fikri — bularning barchasi milliy uyg'onish jarayonining omillariga aylandi. Siyosiy tashkilotlar — “Birlik” va “Erk” — jamiyatning siyosiy faollashuvini kuchaytirdi. Shu jarayonning yakuniy bosqichida Islom Karimov respublika rahbari sifatida O'zbekiston mustaqilligini e'lon qilgan siyosiy qarorni qabul qilishda markaziy rol o'ynadi.

Maqolada milliy uyg'onishning mohiyati xalq harakati va siyosiy rahbariyat qarorlari uyg'unligi asosida talqin qilinadi. Fikrlar tarixiy dalillar, arxiv manbalari va tarixchi olimlar — xususan, Qamariddin Usmonov, Adeeb Khalid, Shoshana Keller tadqiqotlari bilan asoslanadi.

Kalit so'zlar (izoh bilan)

Atama	-	Izoh
Milliy uyg'onish	-	Jamiyatda milliy o'zlik, tarixiy xotira, til, din va madaniyatning qayta tiklanishi jarayoni.



Perestroyka -	1985-yilda SSSRda boshlangan siyosiy-iqtisodiy islohotlar dasturi.
Glasnost -	Ochiqlik, senzuraning yumshashi va jamoatchilik fikrining tiklanishi.
Orol fojiasi -	Paxta monopoliyasi oqibatida Orol dengizining qurib borishi va ekologik falokat.
Birlik harakati -	1989-yilda tashkil topgan, milliy ong va ekologik muammolarni ko'targan xalq harakati.
Erk partiyasi -	Muhammad Solih boshchiligida 1990 yilda tashkil etilgan demokratik siyosiy partiya.
Mustaqillik deklaratsiyasi -	1991-yil 31-avgustda qabul qilingan O'zbekiston siyosiy suverenitet hujjati.

KIRISH

1980-yillarning ikkinchi yarmida Sovet Ittifoqi chuqur iqtisodiy, siyosiy va ma'naviy inqirozga yuz tutdi. Markaziy boshqaruv tizimi jamiyat ehtiyojlarini qondira olmay qolgani sababli perestroyka va glasnost siyosatlari e'lon qilindi. Bu jarayonlar natijasida mafkuraviy nazorat kuchsizlandi, senzura yumshadi, tarixiy haqiqatni qayta ko'rib chiqish imkoniyati paydo bo'ldi.

O'zbekistonda esa bu o'zgarishlar milliy o'zlikning uyg'onishiga olib keldi. Sovet siyosati tomonidan yillar davomida cheklab kelingan: o'zbek tili, islom dini, tarixiy xotira, milliy madaniyat jamiyat hayotiga qayta kirib keldi.

Tarixchi Qamariddin Usmonov ta'kidlaganidek:

“Millat uyg'onishi odatda ichki ehtiyoj sifatida boshlanadi, siyosiy mustaqillik esa uning tabiiy natijasidir.”

(Usmonov, 1999, 58-bet)

Shu bois, 1985–1991 yillar — milliy ongning uygʻonishi va davlat suvereniteti shakllanishi oraligʻidagi eng muhim davrdir.

SOVET MILLIY SIYOSATI VA OʻZBEK OʻZLIGINI BOSIM OSTIDA SAQLASH

1. Sovet millatlar siyosati

Rasmiy ravishda SSSR “xalq doʻstligi” siyosatini targʻib qilgan boʻlsa-da, aslida:

Markaz qarorlar qabul qilar, Respublikalarga siyosiy mustaqillik berilmas edi, madaniy siyosat mafkuraviy filtrdan oʻtar edi. Tarixchi Sh. Keller yozadi:

“Markazning asosiy maqsadi milliy respublikalarni madaniy jihatdan saqlagan holda, siyosiy jihatdan toʻliq boʻysundirish edi.” (Keller, 2001, 144-bet)

2. Til siyosati

Rus tili boshqaruv, ilm-fan va ta'limning asosiy tili boʻldi. Oʻzbek tili ikkinchi darajaga tushirildi.

1980-yillarga kelib oliy ta'limda darsliklarning 85–90% rus tilida boʻlgan. Bu madaniy assimilyatsiya siyosatining ochiq shakli edi.

3. Diniy hayotning cheklanishi

Sovet ateistik siyosati:

Masjidlar sonini 26 barobarga qisqartirdi (1925–1980 oraligʻida). Diniy ulamolar nazorat ostiga olindi. Diniy ta'lim taqiqlangan. Ammo islom jamiyatning ichki axloqiy modeli sifatida yashab qoldi.

4. Tarixiy xotiraning buzilishi

Amir Temur “bosqinchi” sifatida talqin qilindi. Jadidchilik harakati “burjua millatchiligi” deb baholandi.

Turkiston muxtoriyati mavzusi mutlaqo taqiqlangan edi.

Tarixiy xotira yo‘qolsa — milliy ong sovqotadi. Shuning uchun uyg‘onish avvalo xotirani qaytarish bilan boshlandi.

1985–1991 YILLARDA MILLIY UYG‘ONISH JARAYONINING FAOLLASHUVI

1. Perestroyka va Glasnost: Ochiqlik davrining boshlanishi

1985 yilda Mixail Gorbachyov tomonidan e‘lon qilingan perestroyka siyosati dastlab iqtisodiy qayta qurishga qaratilgan bo‘lsa, glasnost jamiyat hayotida axborot erkinligini kengaytirdi. Bu jarayonlar sobiq ittifoq respublikalarida, xususan, O‘zbekistonda mafkuraviy siqilishning yumshashiga sabab bo‘ldi.

O‘zbekiston tarixchisi Qamariddin Usmonov ta’kidlaydi:

“Glasnost xalq ongiga nafaqat axborot, balki o‘z tarixiy haqiqatini talab qilish huquqini berdi.”

(Usmonov, 1999, 72-bet)

1986–1989 yillar oralig‘ida respublikaning matbuot nashrlarida: Qatag‘on qurbonlari, Turkiston muxtoriyati, Jadidchilik harakati, Orol dengizining quriy boshlashi haqida ochiq fikrlar paydo bo‘ldi.

Bu — milliy ong uyg‘onishining birinchi to‘lqini edi.

2. Ziyolilarning roli: Adabiyot — milliy ong minbari

1980-yillar oxiriga kelib she’riyat, dramaturgiya va tarixiy publitsistika jamiyatda milliy uyg‘onish ruhini shakllantiruvchi eng kuchli kuchga aylandi.

Asarlar mazmunida: Vatan, Erkinlik, Milliy sha’n, Tarixiy xotira g‘oyalari kuchaydi.



Asosiy ziyolilar:

Ism	Yo'nalish	Milliy uyg'onishdagi roli
Erkin Vohidov	She'riyat	"Tilga e'tibor — elga e'tibor" g'oyasini ommaviy ongga singdirdi.
Abdulla Oripov	She'riyat	Mustaqillik idealini badiiy obraz darajasiga ko'tardi.
Muhammad Solih	She'riyat + siyosat	Milliy uyg'onishni siyosiy talqin darajasiga olib chiqdi.
Ibrohim G'afurov	Tarixiy publitsistika	Tarixiy xotirani tiklashga chaqirdi.

3. Diniy-ma'naviy uyg'onish

1988–1990 yillardagi diniy erkinlikning qisman qaytishi O'zbek jamiyati uchun ma'naviy uyg'onish bosqichini boshlab berdi: 1989 yilga kelib masjidlar soni 300 tadan 1000 taga yetdi. Imom al-Buxoriy va Bahouddin Naqshband merosiga qiziqish oshdi. Qur'on nashrlari qayta tiklana boshladi. Haj safarlari cheklangan bo'lsa-da, ilk ziyoratlarga ruxsat etildi

Shoshana Keller bunga baho berib yozadi:

"Islom O'zbekiston jamiyatida siyosiy kuchga emas, madaniy identifikatsiya markaziga aylandi."

(Keller, 2001, 215-bet)

Demak, islom dini — siyosiy emas, ma'naviy uyg'onishning asosi bo'lgan.

4. Tilning davlat maqomiga ko'tarilishi (1989)

1989 yil 21 oktyabr — tarixiy sana. U kunda O'zbekiston SSR Oliy Soveti "Davlat tili to'g'risida" Qonunni qabul qildi. Bu qonun: O'zbek tilini davlat tiliga

aylantirdi, Rus tilining ustuvor mavqeini chekladi, Ta'lim va idoralarda milliy tilga o'tish jarayonini boshlab berdi. Qamariddin Usmonov bu o'zgarishni quyidagicha baholaydi:

“Davlat tili haqidagi Qonun milliy ongning huquqiy mustaqillikka o'tishdagi birinchi yirik g'alabasidir.”

(Usmonov, 1999, 94-bet)

Til — bayroq, bayroq esa davlatchilik timsoli.

JAMOATCHILIK HARA-KATI VA SIYOSIY UYG'ONISH

1. “Birlik” Harakati (1989)

“Birlik” Xalq Harakati 1989 yil bahorida tashkil topdi. Uning faoliyati dastlab ekologik faollik shaklida boshlandi.

Harakatning asosiy shiorlari:

Orolni qutqarish, O'zbek tiliga davlat maqomi berish, tarixiy xotirani tiklash

1989 yil noyabr — Toshkentda Orol bo'yicha katta umumxalq mitingi — milliy uyg'onishning ommaviy sahnaga chiqish nuqtasi bo'ldi.

2. “Erk” demokratik partiyasi (1990)

Bu harakat milliy uyg'onishni siyosiy talqin darajasiga olib chiqdi.

Asoschisi: Muhammad Solih

Siyosiy talablari: Demokratik saylov tizimi, fikr erkinligi, to'liq siyosiy mustaqillik

Kuzatuvchi olim Sergey Abashin ta'kidlaydi:

“Erk milliy uyg'onishga siyosiy nom berdi.” (Abashin, 2019, 301-bet)

3. Orol fojiasi va ekologik siyosiy ong



1960–1990 yillar davomida paxta siyosati oqibatida Orol dengizi hajmining 70% dan ortig'i yo'qoldi.

Natijada: Orolbo'yida 1,5 million aholi migratsiyasi yuz berdi;

Qandli diabet, nafas yo'li kasalliklari 3–5 barobar ko'paydi

Tuproq sho'rlanishi 90% ga yetdi. Bu fojia — milliy ekologik ongni uyg'otgan ijtimoiy zarba bo'ldi.

ISLOM KARIMOVNING SIYOSIY RAHBAR SIFATIDA MUSTAQILLIK JARAYONIDAGI O'RNI

1989-yil iyun oyida Islom Karimov O'zbekiston Kommunistik Partiyasi Markaziy Qo'mitasining Birinchi kotibi etib saylandi. Bu davrga kelib, respublikada: iqtisodiy tanazzul, ekologik falokatlar, milliy norozilik kayfiyati, mafkuraviy bo'shliq kuchaygan edi. Karimov ushbu murakkab sharoitda siyosiy vaziyatni barqarorlashtirish, jamiyatdagi keskinlikni yumshatish, milliy manfaatlarni himoya qilishga qaratilgan muvozanatli siyosatni tanladi. Tarixchi Qamariddin Usmonov Karimovning bu davrdagi rolini quyidagicha tavsiflaydi:

“U respublika manfaatlarini markaz bilan kelishgan holda himoya qildi. Shoshilinch radikal siyosat emas, balki pishiq va davlatga zarar yetkazmaydigan islohot yo'lini tanladi.” (Usmonov, 1999, 127-bet)

1.1990-yil 24-martda O'zbekiston SSRda Prezident lavozimi joriy etildi va Islom Karimov unga saylandi.

Bu voqea: respublika siyosiy mustaqilligini kuchaytirdi; O'zbekistonning Moskva qarorlaridan bosqichma-bosqich mustaqil harakat qilish mexanizmini yaratdi; ichki siyosiy barqarorlikni ta'minladi.

2. 1991-yil avgust voqealari

GKChP (Markaziy to'ntarish qo'mitasi) tomonidan Gorbachyovga qarshi amalga oshirilgan to'ntarish muvaffaqiyatsiz tugagach, respublikalarda mustaqillik jarayoni keskin tezlashdi. Shu paytda Karimov: Markazning bosimiga bo'ysunmadi, respublikadagi tartibni saqladi, vaziyatni mushtarak muhokama orqali boshqardi.

Tarixchi Martha Olcott bu davrni shunday baholaydi: "O'zbekistonda siyosiy barqarorlikni saqlash aynan Karimovning mo'tadil strategiyasiga bog'liq bo'lgan." (Olcott, 1996, 211-bet)

3. O'zbekiston Mustaqilligining e'lon qilinishi (1991)

1991 yil 31 avgust — O'zbekiston Respublikasi mustaqilligi e'lon qilindi. Bu qaror Oliy Kengash sessiyasida Islom Karimov raisligida qabul qilindi. 1 sentyabr — Mustaqillik kuni deb belgilandi.

Bu tarixiy voqea: milliy uyg'onishning siyosiy yakunlanishi, xalq harakati va davlat rahbariyati qarorlarining uyg'un nuqtasi bo'ldi.

Milliy uyg'onish jarayonini bir tomonlama tushuntirish — noto'g'ri.

U nafaqat xalqning ichki ehtiyoji, nafaqat ziyolilarning ruhiy uyg'otuvchi nutqlari, nafaqat siyosiy rahbariyatning qarorlaridan iborat edi. Bu jarayon: pastdan boshlangan ijtimoiy uyg'onish, yuqoridan qabul qilingan strategik siyosiy qarorlar = Mustaqillik

Agar ziyolilar, adabiyot, tarixiy xotira uyg'otilmaganida — mustaqillik mafkurasi shakllanmagan bo'lardi. Agar xalqning ijtimoiy faolligi kuchaymaganida — til, din, xotira qaytmagan bo'lardi. Agar davlat rahbariyati, xususan Islom Karimov, siyosiy vaziyatni to'g'ri boshqarmaganida — mustaqillik qonuniy va tinch yo'l bilan e'lon qilinmagan bo'lardi. Demak, milliy uyg'onish — jamiyatning barcha qatlamlari harakatining umumiy natijasidir. Bu — tarixiy jarayonning eng to'g'ri va eng adolatli talqinidir. 1985–1991 yillar O'zbekiston tarixida tub burilish davri bo'ldi.



Bu davrda: tarixiy xotira qayta tiklandi, milliy madaniyat jonlandi, diniy-ma'naviy qadriyatlar jamiyatga qaytdi, siyosiy ong va fuqarolik pozitsiyasi shakllandi. "Birlik" va "Erk" harakatlari jamiyatdagi siyosiy fikrning uyg'onishiga hissa qo'shdi. Ziyolilar millatning ruhiy uyg'onishini ta'minladi. Islom Karimov siyosiy rahbar sifatida mustaqillikni huquqiy va konstitutsiyaviy tarzda mustahkamladi. Natijada O'zbekiston: tarixiy merosga tayanadigan, ma'naviy ildizlari mustahkam, siyosiy irodasi bor mustaqil davlatga aylandi.

FOYDALANILGAN MANBALAR

Usmonov Q. O'zbekiston istiqlool sari. – Toshkent, 1999.

Usmonov Q. Milliy uyg'onish: tarixiy asoslar. – Toshkent, 2007.

Khalid A. Making Uzbekistan. Cornell University Press, 2015.

Keller S. To Moscow, Not Mecca. Praeger, 2001.

Abashin S. Soviet Central Asia: Nationalities and Nation-building. Routledge, 2019.

Olcott M. Central Asia's New States. Carnegie Endowment, 1996.